

שרגמ"ה ראה בזאת את אחת ממטרותיו החשובות בחינוך תלמידיו. סיוע נוסף לכך מן המסורת, שגם חלק מ"ספר הדינים" של ר' יהודה הכהן נכתב לפני רגמ"ה¹⁶¹.

פסקים

חכמי אשכנז הביאו בחיבוריהם קטעים מ"הלכות טריפות של רגמ"ה"¹⁶². משרידי נוספים שנשמרו בכתבי-יד עולה, שהיה בחיבור זה חומר נוסף על המצוי אצלם¹⁶³. חיבור זה כלל הלכות פסוקות, העוסקות כמעט כולן בענייני ריאָה, נושא שהרבו להתלבט בו באותם ימים, ונחלקו בו כבר במאה האחת-עשרה מנהגי מגנצא וורמיזא¹⁶⁴. אך מצוי חומר מועט נוסף הדין גם בטרירות אחרות, ומכאן שחיבור זה לא נתייחד להלכות ריאָה.

בציטטים שנשמרו בספריהם של ראשונים לא הובא משא-ומתן או אסמכתאות לפסקים. אך אפשר, שבדבריו המקוריים הביא רגמ"ה לחלק מהם אסמכתאות מן התלמוד. במקור שבסופו של כתב-יד וטיקן 318 מצויות אסמכתאות כאלה לחלק מן הפסקים הנזכרים שם. אין בידינו להוכיח אם מידידו של רגמ"ה באו, או שהוספה מאוחרת היא. אין להוציא מכלל אפשרות, שפסקים אלה — ולא מצינו שכתב רגמ"ה אחרים דוגמתם¹⁶⁵ — נכללו, למעשה, בתוך תשובה ארוכה ומפורטת שלו, וכי הם לא נכתבו מלכתחילה כחיבור נפרד בהלכה פסוקה. בשל היקפם הנרחב והסיכום השיטתי שלהם כינו אותם הראשונים בשם "פסקים"¹⁶⁶.

151 על המסורות ראה להלן, בדיון ביצירתו הספרותית של ר"י הכהן. סדר הזמנים העולה מתשובותיו של חכם זה מסייע לכך, אך הוכחה ברורה אין.

152 הבאה גדולה ורצופה בספר הרוקח, סימן שפג. הבאות קטועות באור זרוע, ח"א, עמ' 111—115. ראה גם אידלברג, שו"ת רגמ"ה, סימנים יח—יט. בהבאה ברוקח שולבו גם מקורות מאחרים.

153 קטע רצוף וגדול, באופן יחסי, נשמר בשני כתבי-יד: וטיקן 318, דפים 258—259 ("אילו הן הילכות בדיקה שסדר רבינו גרשום...") וכתב-יד המוזיאום הבריטי 518, דף 280 ("הילכות טריפות... סדר רבינו גרשום בקוצר"). יש לפרשו, שרגמ"ה סידרם בקצרה, בלא משא-ומתן נרחב, ולא עדות של מעתיק על קיצור שעשה הוא בהלכות אלה. זאת מאחר שהגוסס זהה בעיקרו למצוי בשם "הלכות טריפות" בשאר מקורות. המובא בשני כתבי-יד אלה דומה להלכות שב"רוקח", שם, אך בכתב-יד המוזיאום הבריטי הדיון רחב יותר. הבאות קצרות מצויות בכתבי-יד אלה: בודליאנה 696, דף 443 (=קיצור שבלי הלקט); בודליאנה 1105, דף 356; בית-הדין בלונדון, מס' 14, דף 31 (=כת"י סיני).

154 ראה באור זרוע, שם, ובראב"ן, דפוס פראג, דף קיה ע"א.

155 אמנם מיכל (אור החיים, סימן 677, עמ' 308) ובעקבותיו י"ג שמחוני (שם, עמ' 209) מונים גם את "סדר קדשים" בין חיבורי ההלכתיים, אך טעות היא. המדובר בעותק של רגמ"ה לתלמוד, סדר קדשים (וראה עוד להלן).

156 השווה "הלכות מס מריט"ע", שהם בוודאי תשובה (שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תתקמא). אך שם מוכח הדבר מתוכן הדברים, מה שאין כן כאן. ראה גם השם "הלכות בדיקה", שבו כונו הלכותיו אלה של רגמ"ה, הערה 153 לעיל. אחד מן הפסקים שבהלכות אלה מובא על-ידי הראב"ה בשם "תשובת רבינו

מאידיך, סגנונם של הדברים (כהלכות פסוקות), ההיקף הנרחב והסיכום השיטתי מסייעים להנחה, שאכן היה זה חיבור מסכם להלכות טריפה. ייתכן, כי בשל האקטואליות של הבעיה, הספקות והמנהגים השונים, בחר לדון דווקא בהן. אחד-עשר מפסקיו של רגמ"ה בחיבור זה מצויים בעיקרם ב"ספר הלכות קצובות". לדעת מרגליות, היו הלכות אלה מקובלות באותם ימים באיטליה ומקורן בארץ-ישראל; דרך איטליה הגיעו אל רגמ"ה. אין הוכחותיו מחייבות, כשם שאין מקורות ברורים הסותרים אותן. עם זאת, ברור הוא, כי המסורת ההלכתית העולה מפסקיו אלה וזהה בחלקה דווקא עם מסורתם של בני ארץ-ישראל¹⁶⁷.

שאלות ותשובות

מרגמ"ה הגיעו אלינו תשובות יותר מאשר מכל חכם אחר באשכנז הקדומה (למעט רש"י, שכן צרפת הוא) ובאופן יחסי נעשה בהן שימוש רב על-ידי חכמי אשכנז וצרפת המאוחרים. מספרן של התשובות, אשר בעלותו עליהן ברורה היא, עולה על מאה. אך אין ספק, שתשובות נוספות שלו נכללות בתוך העשרות הרבות של השו"ת האנונימיות, שנשמרו בספרות, בדפוס ובכתב-יד, אשר מקורן בחכמי אשכנז הראשונים. שבעים ושבע מתשובותיו כונסו ופורסמו על ידי ש' אידלברג¹⁶⁸. יש להוסיף עליהן את המצויות בדפוס משכבר הימים ונשמטו, אחרות שראו אור בינתיים וכאלה הטמונות עדיין בכתב-יד, אשר

גרשם" (אור זרוע, שם, עמ' 114; מרדכי, חולין, רמז תרד), אך אין בכך כדי להוכיח, שהרי אפשר שרגמ"ה כתב גם תשובה נפרדת וממנה נלקחו הדברים. 157 במבואו לספר זה, מהדורתו, ירושלים תש"ב, עמ' 48. השוואה בין הלכות טריפות של רגמ"ה ובין הלכות טריפות ש"בהלכות קצובות" (עמ' 160—164) מלמדת, שאכן רגמ"ה הושפע מחיבור זה. אך הנחת היסוד של מרגליות, ש"הלכות קצובות" חובר באיטליה, וכי משתקפת בו לרוב ההלכה הארץ-ישראלית, עודנה שנויה במחלוקת ומוטלת בספק. ראה: א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, תש"א, עמ' 27, 84, 91—95; ע' הילדסהיימר, מבוא לספר הלכות קצובות, סיני יג (תש"ד), עמ' רעא—רפו; שם, יד (תש"ה), עמ' כא—לג, פג—צד; ח' טשרנוביץ (רב צעיר), הלכות קצובות, מלילה ב (תש"ו), עמ' 238—242; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' קע. ראה גם להלן, בדיון במקורותיו של רגמ"ה.

158 תשובות רגמ"ה, ניו-יורק תשט"ו. לפנינו מנה רבות מהן י' מילר במבואו לתחצול, עמ' XXXII—XXXV. עבודת בראשית היא זו, ומכאן חשיבותה. עם זאת, יש לתקן בה כמה וכמה דברים: (א) יש להפריד בין שו"ת ובין מעשים ופסקים; (ב) לא תמיד הנוסח המשובח הוא שהובא בגוף הטקסט; (ג) יש להפריד בין דברי רגמ"ה למה שהוצמד אליהם ואיננו משלו; (ד) השלמת מקבילות למקורות גופם. רק חלק מהן הובא; (ה) הערות לחילופי נוסחאות, חלקם רבי חשיבות, וכן למקבילות ענייניות, שיש בהן כדי להאיר את הייחוד שבגישתו של רגמ"ה; (ו) הבאת נוסח מדויק של המקורות שנלקחו מכתב-יד (ראה הערה 72 לעיל); (ז) הוספת שו"ת נוספות מדפוסים ומכתבי-יד. אחת מן התשובות (סימן כב)

הקובץ הקדום ביותר של תשובות רגמ"ה, שעליו ידוע לנו, מצוי היה בידי של ר' בצלאל אשכנזי¹⁶³.

דרכו בכתיבת תשובותיו

התשובות נכתבו חלקן בעברית וחלקן בארמית¹⁶⁴. ברובן שילב את שתי הלשוניות יחדיו. נראה, כי התשובות שנשלחו לתלמידי חכמים נכתבו, בדרך כלל, בארמית.

סגנון הרצאתו איננו קבוע. לעיתים קיצר, אך פעמים הרבה נשא ונתן באריכות. הדעה שרגמ"ה מגוי על המקצרים — והשימוש בה בדיון בשאלת בעלותו על תשובות מסופקות — מוטעית היא¹⁶⁵. יתר על כן, אין ספק שחלק מן המקצרות היו גם הן במקורן ארוכות ומפורטות, אך קוצרו על-ידי חכמים, שהביאו את עיקרי דבריו הקשורים לנושא דיונם, וכן על-ידי מעתיקים¹⁶⁶. אין זה מקרה, שהארוכות נשתמרו דווקא בשני המקורות המשובחים שהוזכרו לעיל (כתב-יד מונטיפיורי 98 ו"שבלי הלקט"). הסברה שהעלו כמה חוקרים (שהכירו רק חלק מתשובותיו של רגמ"ה), כי במקורן היו גם תשובות אלה קצרות, ומאוחר יותר עובדו והורחבו, בגדר אבסורד היא.

בדרך כלל קיים בתשובותיו מיבנה אחיד. בפתיחת דבריו קבע את הכרעתו, ולאחר מכן נשא ונתן בה על-ידי הבאת אסמכתאות, העלאת דעות חולקות אפשריות ודחייתן, ובסיום חזר על הכרעתו.

מטבעות לשון הרווחות בתשובותיו הן :

"כך דעתי נוטה" בפתיחת התשובה¹⁶⁷. לעיתים בלא "כך", או בצירוף אל "ממה שכתוב בשאלה". כמעט את כל תשובותיו פתח בלשון זו. היא נשתמרה

163 פעמים הביאן בציון סימנים: "וז"ל ה"ר גרשם מאור הגולה בתשובת שאלה סימן ל"ז" (שיטה מקובצת לבבא-מציעא, דף סד ע"ב), "עכ"ל (=של רגמ"ה) בתשובתו סימן סד" (שיטה מקובצת לבבא-קמא, דף קטו ע"ב). מכאן שהיו בקובץ שלפניו לפחות שישים-וארבע מתשובותיו של רגמ"ה. כבר העיר על כך אידלברג, שם, עמ' 171, הערה 8.

164 תשובות שעיקרן בארמית: מהדורת אידלברג, סימנים כז, כח, מב, נא, נג, נד, נו, נט, סג, סה, סו. השווה במיוחד התשובה שבסימן ס לעומת זו שבסימן סג, הדומה לה במיבנה ובאריכות, אך בה כמעט כל המשא-ומתן בעברית.

165 דוגמאות לתשובות ארוכות: מהדורת אידלברג, סימנים כד, לו, נד, נה, ס, סג. על ההנחה, שהקדמונים לא כתבו תשובות ארוכות, ראה להלן, בדיון בעמדתו של ר"י הכהן בבעיות הציבור.

166 השווה, למשל, השו"ת שבסימן צז בתחוצ"ל עם המבוא ממנה במרדכי, בבא-מציעא. רמז רנז, וכן התשובה בעניין לקיחת בגדי כמרים כמשכונ שבשבלי הלקט עם קיצורה שבראבי"ה (מהדורת אידלברג, סימן כא).

167 מהדורת אידלברג, סימנים ד, ח, יד, כב, כג, לא, לג, לד, לו, לט, ס, סב, סג, סד, ע, עא, עה, עז; שו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימן תרס (על ייחוסה לרגמ"ה ראה מה שכתבתי בשנתון המשפט העברי, שם).

בעלותו עליהן ברורה היא¹⁶⁸. חלק גדול מתשובותיו נשתמר כקובץ אחד בכתב-יד מונטיפיורי 98, המצטיין, כאמור, בנוסחאותיו המשובחות. תשובות אלה פורסמו ברובן על-ידי ר' מילר ב"תשובות חכמי צרפת ולותיר" וב"תשובות גאוני מזרח ומערב"¹⁶⁹. הן הגיעו אלינו כמעט בשלימות, כולל השאלות עצמן. אף-על-פי כן הושמטו גם בחלק גדול מהן שמות השואלים וחלק מפתיחותיו ומסיומיו של רגמ"ה. שו"ת אחרות שלו נשתמרו במצב טוב בשו"ת מהר"ם וב"שבלי הלקט" לר' צדקיה בר' אברהם. בודדות נוספות הובאו על-ידי ראשונים אחרים בדיוניהם, אך רק בחלקן, ולעיתים אף בפרפראזה בלבד.

חטיבה רצופה של שו"ת קדומות נשתמרה בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג, סימנים תתי—תתסב. כפי שעולה ממקבילות, מדרכיהם של המשיבים ומסגנון של התשובות, רובן הן משל רגמ"ה ור' יהודה הכהן. מכיוון שדרכיהם של שני חכמים אלה קרובות מאוד זו לזו, קשה, בדרך כלל, להפריד ביניהן ולקבוע את הבעלות המדויקת עליהן¹⁶⁹.

תשובותיו של רגמ"ה עוסקות בנושאים מגוונים ושונים מכל תחומי ההלכה, אך בעיקר בדיני ממונות, והן משקפות את הפעילות הכלכלית של היהודים ונובעות ממנה. חלקן הגדול קשור בסחר המקומי והבין-לאומי שלהם. שו"ת אלה משמשות מקור היסטורי רבי-ערך לחקר מעמדם החברתי והכלכלי של היהודים ודרכי ארגונם הפנימי¹⁶².

אפשר שרגמ"ה עצמו ריכז כבר חלק מתשובותיו יחדיו. בסימן צב בתחוצ"ל כתב בתשובתו: "כבר כתבתי למעלה ש...", והדברים מצויים שם בסימן צ. אך ייתכן, שהכל היה בקובץ אחד, שנשלח אל אותם שואלים, ואין, אם כן, ללמוד ממנו על עריכה שלו. העובדה שבכולן מתוארת מציאות היסטורית זהה (כמרים כמשכונ), מסייעת לסברה האחרונה.

איננה של רגמ"ה, אלא של ר"י הכהן, כמפורש בראבי"ה ובכתב-יד בודליאנה 1103. ראה להלן בדיון בתשובותיו של ר"י הכהן.

159 רשימה ראשונה פורטה על-ידי בדיסרטיצה שלי, עמ' 22—23. ראה גם מה שפירסם קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סימן כה, עמ' 55; סימן קיד, עמ' 177; סימן קמו, עמ' 222; סימן קסו, עמ' 278; סימן קעג, עמ' 292 ובנספח, עמ' 314. שלוש תשובות נוספות הבאתי בשנתון המשפט העברי ב, שם, עמ' 194—199 וכתריסר נוספות מכתב-יד מצויות תחת ידי.

160 הוא צירף להן הערות מאירות עיניים, אך יש להצטער על הפירוד והפיזור ואף על שינוי סדרן בהשוואה למקור. ראה על כך לעיל, במבוא.

161 קובץ נוסף, קטן יותר, מצוי בכתב-יד בודליאנה 641 (=תשובות מהר"ם), דפים 192א—193.

162 על חלק מאלו העירו אידלברג במבואו לשו"ת רגמ"ה, עמ' 48—49 ומילר, במבואו לתחוצ"ל, עמ' xxxix—xxxx. ראה גם אצל איגוס *Urban Civilization* (לפי המפתח שבעמ' 811) ואת שלוש התשובות שפירסמתי בשנתון המשפט העברי, שם, וכן הערה 218 להלן.